

نقش نمادین طاووس در هنرهای تزئینی ایران



چکیده:

گرچه مقوله‌ی زیبایی و زیبا جلوه دادن نقوش در آثار هنر اسلامی یکی از شاخصه‌های مهم این هنر است، ولی این نقش‌ها از ارزش‌های والاتری برخوردار هستند. نقوش تزئینی در فرهنگ و هنر ایرانی - اسلامی جایگاهی فراتر از زیبایی ظاهری دارند. هر نقش در پی رنگ و شکل معنایی هم دارد. ظاهر بسیاری از نقش‌ها در هنر اسلامی در حکم شروعی برای دیدن یک معنای نادیدنی و باطنی است. مطالعه و پژوهش در ابعاد مختلف هنر اسلامی، شایستگی فهم بسیاری از نشانه‌ها و نقش‌های هنر اسلامی را در پی خواهد داشت. در غیر این صورت نمی‌توان بهره‌ای کافی از آثار هنر اسلامی برد. متأسفانه بررسی این بُعد از هنر اسلامی در مقایسه با ابعاد تاریخی و سیر تحول تکنیکی آن، کمتر مورد بحث و موشکافی قرار گرفته است. نقش طاووس از جمله زیباترین نقوشی است که در تزیینات بسیاری از آثار هنر اسلامی به طرزی بسیار استادانه کار شده است. این مقاله سعی دارد ضمن بیان مفاهیم نمادین نقش طاووس، به بررسی این نقش به خصوص در کاشی‌کاری‌های مساجد، امام زاده‌ها، مدارس و دیگر بناهای اصفهان دوره‌ی صفوی بپردازد.

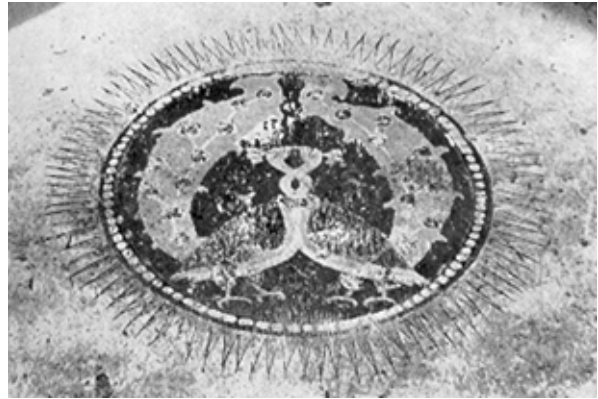
روش تحقیق تحلیل محتوی، تطبیقی و تاریخی بوده و ابزار گردآوری اطلاعات نیز با استفاده از شیوه‌ی کتابخانه‌ای و روش میدانی است.

واژگان کلیدی: نقش طاووس، نماد، هنر اسلامی، اصفهان، دوره صفویه.

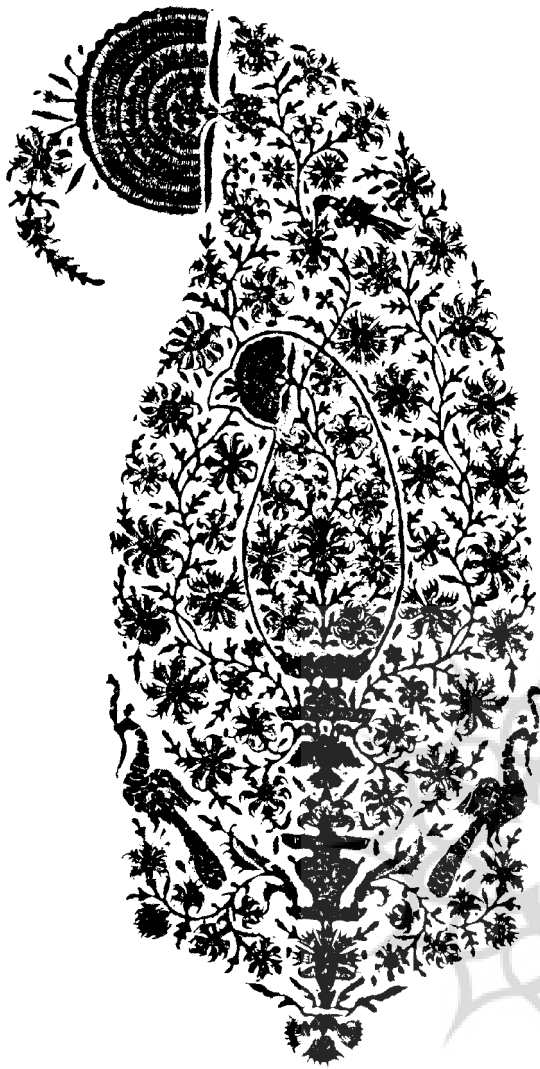
مقدمه:

در گذشته استنادی که خود اهل سیر و سلوک بودند، نه تنها به تعلیم مهارت‌های فنی می‌پرداختند بلکه شاگردان در محضر آنها آیین و اسرار رمزآموزی را در پوشش آداب مذهبی نیز می‌آموختند. هنرمندان از طریق همین معرفت روحانی، نظریه‌های جهان‌شناختی و متافیزیکی را که مبنای نمادپردازی هنر اسلامی است، فرا می‌گرفتند. آنها جلوه‌هایی رمزگونه از حکمت و عرفان ایرانی - اسلامی را در آثار هنری خویش متجلی می‌نمودند. بررسی این بُعد از هنر اسلامی در مقایسه با ابعاد تاریخی و سیر تحول تکنیکی آن، کمتر مورد بحث و موشکافی قرار گرفته است. به همین دلیل مفاهیم نمادین بخش عظیمی از آثار هنر ایران همچون لوحی در هم پیچیده، باقی مانده است. در این مقال سعی می‌شود به طور مختصر به بیان جلوه‌هایی از معنا و مفهوم نقش‌های طاووس که در قالبی نمادین در آثار هنری اصفهان عصر صفوی تجسم یافته، اشاره شود.

در طول تاریخ ایران، همیشه بین هنر و آداب معنوی برگرفته از مذهب، ارتباط بسیار نزدیکی وجود داشته است. در حقیقت دین یکی از مهم‌ترین عوامل شکل‌دهنده‌ی هنر، و هنر زبان عمیق‌ترین حکمت‌های بشر و جلوه‌گاه زیباترین احساس‌های عرفانی بوده است. در هنر ایران قبل از اسلام هم این ارتباط کاملاً مشهود است. بسیاری از آثار هنری برجای مانده در این ایام بر مبنای مفاهیم نمادین و به صورت انتزاعی طرح شده‌اند. ارتباط بین هنر و دین در طول دوره‌ی اسلامی بیش از هر زمان دیگری



شکل ۱) نقش دو طاووس در درون قرص خورشید، برج هشت گوش خرقان، ۴۶۰ هجری.



شکل ۳) نقش قلمکار، درخت زندگی همراه با طاووس، دوره معاصر.

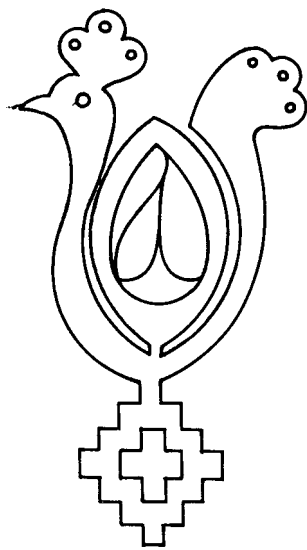
شکل ۲) رانده شدن حضرت آدم و حوا همراه طاووس و شیطان (در هیبت اژدها) از بهشت، قصص الانبیاء اسحاق بن ابراهیم نیشابوری، اواخر قرن دهم هجری.



غزالی در کتاب «کیمیای سعادت» در باب «جمال» می‌گوید: «نیکویی ظاهر عنوان نیکویی باطن بود»^۲. میرفندرسکی هم خوش می‌سراید که: چرخ با این اختران نغز چه خوش زیباستی

صورتی در زیر دارد هرچه در بالاستی از آنجایی که در قرون گذشته این اصول و آیین مقدس و روحانی بر همه‌ی وجوه زندگی حاکم بود، بسیاری از طرح و نقش‌ها نیازی به تأویل نداشتند، در حالی که امروز معنا و مفهوم نمادین آنها برای ما پنهان است. حتی هنرمندان متأخر هم ممکن است توجهی خاص به معنای محتوایی آنها نداشته و از مفاهیم نمادین نقش‌ها آگاه نباشند و تنها از روی احترام و دنباله‌روی از استادان خود در ادامه‌ی مهارت‌های سنتی، به تکرار این

شکوها و توسعه پیدا کرد. هنرمندان مسلمان تحت تعالیم دین مبین اسلام توانستند بسیاری از مفاهیم معنوی را در قالب نقش‌های تزئینی مبتنی بر اصول زیبایی‌شناختی ارائه نمایند. گرچه توجه هنرمندان به جنبه‌های تزئینی و ایجاد لطافت و رعایت مبادی زیبایی‌شناسی سبب شده، بسیاری از کارشناسان فرهنگی در زمینه‌ی هنر اسلامی چنین ابراز نمایند که هدف اصلی هنرمندان از طرح این‌گونه نقش‌ها، تنها به‌خاطر زیبا جلوه‌دادن آثار خود بوده و این نقش‌ها فاقد هرگونه مفهوم و معنای نمادین می‌باشند.^۱ وجود زیبایی و ایجاد ملاحظت در آثار هنرمندان مسلمان تنها هدف هنرمند نبوده و هنرمند ایرانی بسیار مشتاق بوده تا مفاهیم معنوی را به صورت رمز و نماد در قالب طرح و نقش‌هایی زیبا ارائه دهد. همان‌گونه که امام محمد



نقش بازسازی شده‌ی شکل ۴



شکل ۴) نقش دو طاووس در دو طرف درخت، تزیینات آجری درگاه ورودی مسجد جورخیر اصفهان، دوره ی آل بویه، سده های سوم - چهارم هجری.

نقوش پرداخته باشند.

با مراجعه به منابع موجود، شامل آیات قرآن کریم، احادیث، متون عرفانی، ادبیات و... می‌توان به شواهد قابل قبولی برای درک مفاهیم نمادین بعضی از نقوش تزیینی در هنر اسلامی دست یافت. نقش طاووس هم از جمله‌ی این دسته از نقوش نمادین در هنر ایران است که به طرز بسیار زیبا و استادانه در تزیینات بسیاری از اماکن دوره‌ی صفوی در اصفهان کار شده است. در اینجا به ارزیابی مضامین نمادین این نقش پرداخته می‌شود.

نقش طاووس

نقش طاووس در میان قرص خورشید یا همراه با درخت زندگی جایگاه مهمی را در هنر ایران به خود اختصاص داده است. این نقش اغلب با مفاهیم مذهبی همراه می‌باشد. نقش طاووس نه تنها به عنوان نقشی نمادین در آثار هنری به کار گرفته شده است بلکه در دوران باستان نیز در آیین زرتشت به مثابه مرغی مقدس مورد توجه بوده است. طبری در مورد آتشکده‌ها و معابد زرتشتی که تا قرن سوم هجری باقی بوده، اشاره می‌کند که در نزدیکی آتشکده‌ی بخارا مکان خاصی برای نگهداری طاووسها اختصاص داده شده بود.^۲ در هنر اسلامی اگر چه طاووس نقش مهمی دارد ولی در قرآن به آن اشاره‌ای نشده است. امام علی (ع) در نهج البلاغه (خطبه ۱۶۵) از طاووس به عنوان شگفت‌انگیزترین پرندگان در آفرینش یاد می‌کند و رنگ پرهای آن را با پارچه‌های زیبایی پر نقش و نگار و پرده‌های رنگارنگ یمنی مقایسه می‌کند.^۳

در بسیاری از آثار دوره‌ی ساسانی نقش طاووس در تزیینات یا در دو طرف درخت زندگی قرار گرفته است. به‌طور مثال نقش طاووس در نقش برجسته‌های طاق بستان، پارچه‌ها یا در لوح‌های گچی تیسفون دوره‌ی ساسانی دیده می‌شود.

نقش طاووس و خورشید (مرغ آفتاب)^۵

در دوران باستان باور بر این بود که طاووس به دلیل نوشیدن آب حیات، عمر جاودانه دارد. هم‌چنین نقش طاووس در درون قرص خورشید به عنوان نمادی از «مرغ آفتاب» آسیای باستان^۶ مورد نظر هنرمندان سده‌های اول اسلام بوده است. از قدیمی‌ترین نقش طاووس در درون قرص خورشید در دوره‌ی اسلامی می‌توان به نقاشی‌های دیواری درون برج هشت گوش خرقان مربوط به سال ۴۶۰ هجری اشاره کرد. نقوش روی چهار دیوار از هشت دیوار این بنا به نقش طاووس در درون قرص خورشید اختصاص دارد که دوتا از آنها، نقش دو طاووس را روبه‌روی هم نشان می‌دهد که گردن‌های‌شان به شکل «لا» به هم گره خورده است (شکل ۱).

در فرهنگ اسلامی نیز طاووس به مثابه یک مرغ بهشتی مورد توجه بوده است. بر اساس متون فالنامه منسوب به امام صادق (ع) و قصص الانبیای اسحاق بن ابراهیم نیشابوری (اواخر قرن دهم هجری) طاووس به دلیل اینکه رابط بین حضرت آدم و حوا و شیطان بوده است، همراه آنها (در هیبت مار یا اژدها) از بهشت رانده می‌شود. این صحنه در بسیاری از نسخ خطی مصور شده است (شکل ۲).

عطار در منطق الطیر، طاووس را مظهر بهشت پرستان می‌داند که در سر خیال پیشگاه سیمرغ را نمی‌پروانند. او مشتاق بازگشت به بهشتی است که به گناه همدستی با مار از آنجا رانده شد:^۷

یار شد با من به یک جا مار زشت

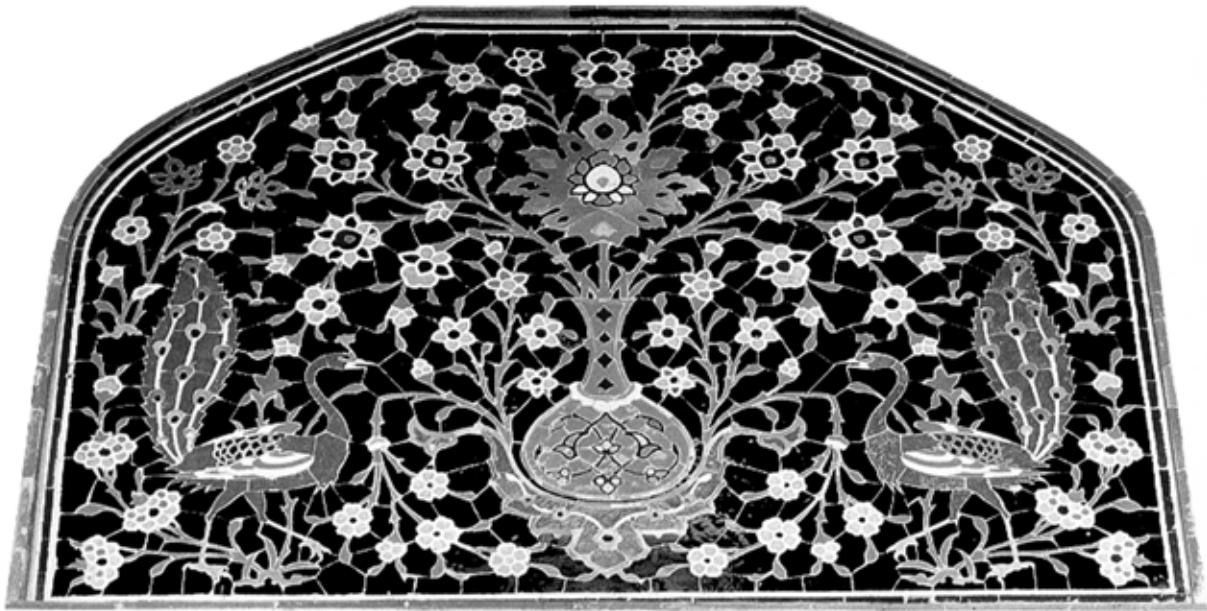
تا بیفتادم به خواری از بهشت

عزم آن دارم کزین تاریک جای

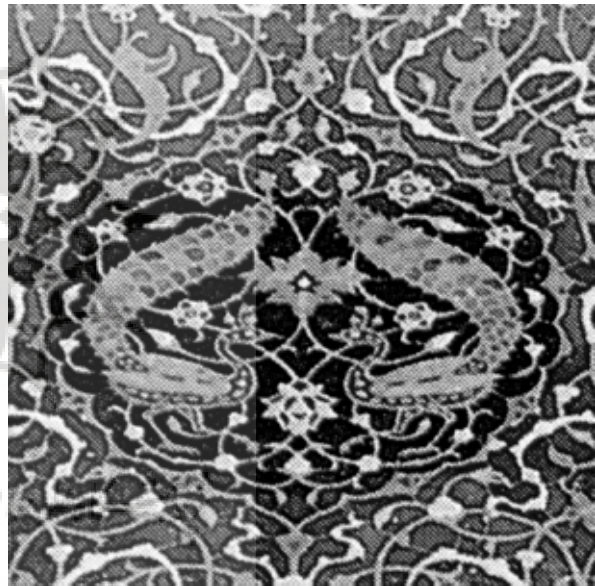
رهبری باشد به خلدم رهنمای

من نه آن مردم که در سلطان رسم

بس بود اینم که در دربان رسم



شکل ۵) نقش دو طاووس در دو طرف کوزه آب حیات درخت زندگی، مسجد امام (شاه سابق)، اصفهان، دوره شاه عباس صفوی.



شکل ۶) نقش دو طاووس، امامزاده هارون ولایت، اصفهان، ۹۱۸ هجری

کی بود سیمرغ را پروای من
بس بود فردوس علی جای من
حکیم سنایی در دیوانش پیامبر اسلام را به عنوان طاووس بوستان قدوسی بر می‌شمارد:
کرده با شاهپر طاووسی

جلوه در بوستان قدوسی

نقش طاووس با «درخت زندگی»

با توجه به همراهی نقش طاووس با «درخت زندگی» در هنر ایران باستان و همچنین حضور آن در دوره‌ی اسلامی به خصوص در تزیینات معماری دوره‌ی صفویه ابتدا به اختصار به نقش نمادین درخت زندگی پرداخته می‌شود. نقش درخت زندگی یکی از مهم‌ترین نقوش تجریدی و نمادین در هنر ایران دوره‌ی ساسانی است. حضور گسترده‌ی این درخت در جای جای آثار هنری ایران قابل توجه می‌باشد. درخت زندگی در تزیینات

بسیاری از آثار هنری بر جای مانده از دوره‌ی باستان تا دوران معاصر به خصوص در گچبری‌ها، ظروف سیمین و زرین، منسوجات و ... در میان دو طاووس طرح شده است. (شکل ۳) علاوه بر طاووس حیوانات طبیعی مثل اردک، غزال و ... ، یا نقش جانوران افسانه‌ای و ترکیبی چون شیر بالدار با سر آدمی (اسفنگس)، گاو بالدار، شیردال (گریفین) و ... قرار دارد که از درخت و میوه‌اش محافظت می‌کنند. در فرهنگ باستان؛ ازدها (مار) نماد اهریمن درصدد تسلط بر درخت زندگی است. این امر سبب خشکسالی شده و آب در روی زمین به آفت شوری و بدمزگی آمیخته می‌شود. این دو محافظ با حضور و جنگ با مار از تسلط آن بر درخت زندگی جلوگیری می‌کنند.^۸

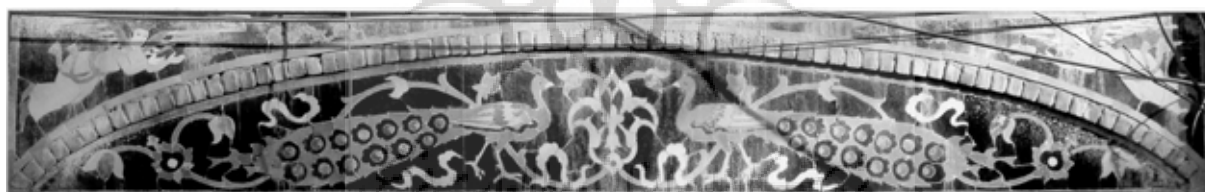
شکل درخت زندگی در دوره‌ی اسلامی و بر اساس جهان‌بینی آن تعدیل شده و در آثار هنری مطابق با مفهوم درخت طوبی ظهور پیدا کرده است. در فرهنگ اسلامی از درخت طوبی یا سدره المنتهی، به مثابه درختی



شکل ۹) نقش طاووس به صورت تکی و از روبه‌رو، سردر ورودی مدرسه چهار باغ، اصفهان، دوره‌ی شاه سلیمان. صفویه، سده‌ی یازدهم هجری.



شکل ۷) نقش طاووس، کاشی‌کاری کلیسای وانگ، اصفهان، دوره‌ی شاه عباس اول، صفویه، سده‌ی یازدهم هجری.



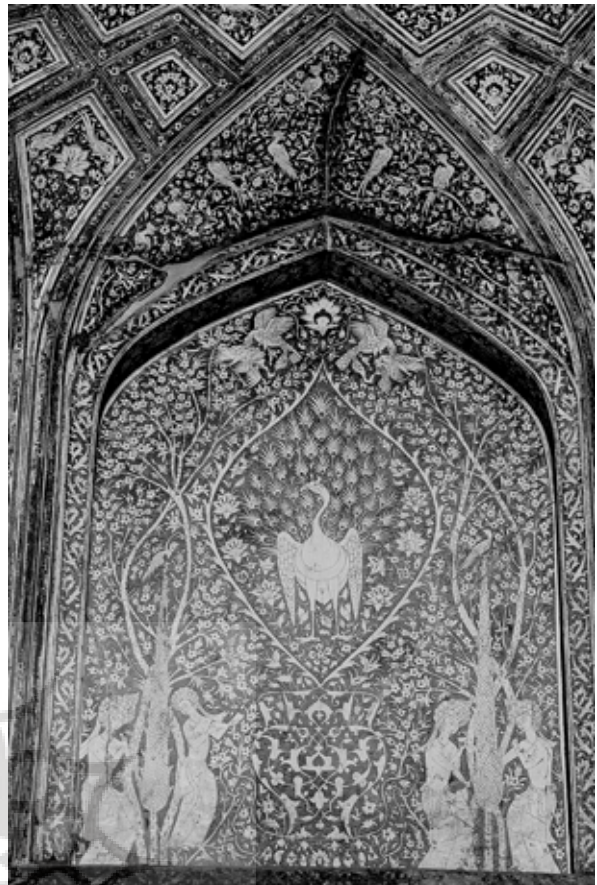
شکل ۸) نقش دو طاووس، سردر ورودی یکی از بناهای خیابان هارونیه، اصفهان، احتمالاً دوره‌ی صفویه.

شکل ۱۰) نقش طاووس، تزیینات نمای بیرونی قصر. هشت بهشت، اصفهان، صفویه، سده‌ی یازدهم هجری. دوره‌ی شاه عباس اول، سده‌ی یازدهم هجری.



بهشتی یاد می‌شود. احادیث و روایت‌های بسیاری در باب این درخت وجود دارد.^۹ از جمله اینکه، طوبی درختی است با شاخه‌های متعدد که خانه‌های بهشتیان به یکی از شاخه‌های این درخت بهشتی مزین شده و هر چه بهشتیان اراده کنند از خوردنی‌ها بر آن می‌روید. این درخت منشاء برکت و روزی بهشتیان بوده. و از جمله درختانی است که در قرآن کریم به آن اشاره شده است (سوره ۵۳ آیات ۱۴ تا ۱۶).

نقش طاووس از جمله نقوشی است که در تزیینات مساجد و اماکن مذهبی حضور دارد. یکی از قدیمی‌ترین این نقوش در تزیینات آجری ایوان ورودی مسجد جورخیر اصفهان دیده می‌شود که در دوره‌ی آل بویه در سده‌های سوم - چهارم ساخته شده است (شکل ۴). هم‌چنین نقش دو طاووس به صورت قرینه در دو طرف کوزه‌ی آب حیات که درخت زندگی از درون آن روییده دیده می‌شود.^{۱۰} در تزیینات سردر ورودی بسیاری از مکان‌های مذهبی دوره‌ی صفویه از جمله مسجد امام اصفهان، امامزاده هارون ولایه‌ی اصفهان،



شکل (۱۱) نقش طاووس، نقاشی دیواری قصر نایین.



شکل (۱۲) نقش طاووس، سجاده، دوره قاجار.

مجموعه شیخ صفی در اردبیل (که در زمان اشغال این شهر توسط روس‌ها به موزه ارمنستان در سن پترزبورگ منتقل شد)، حرم عباسی امام رضا (ع)، مقبره خواجه ربیع در مشهد و ... این نقش وجود دارد. از زیباترین نقش دو طاووس همراه با درخت زندگی که با کاشی معرق کار شده است، مربوط به نقش دو طاووس به صورت قرینه و در دو طرف کوزه‌ی آب حیات است که درخت زندگی از درون آن روئیده و در تزیینات سردر ایوان ورودی مسجد امام اصفهان کار شده است (شکل ۵).^{۱۱} در تزیینات سردر ایوان ورودی دیگر مکان‌های مذهبی دوره‌ی صفویه امامزاده هارونیه (شکل ۶)، کاشی‌کاری‌های کلیسای وانگ (شکل ۷) و سردر بعضی بناها در خیابان هارونیه اصفهان دیده می‌شود (شکل ۸). علاوه بر موارد فوق نقش طاووسی است که به صورت تکی و از روبه‌رو در سردر ورودی مدرسه‌ی چهارباغ که بر فراز آن حدیث معروف پیامبر اعظم «انا مدینه العلم و علی بابها» به صورت کتیبه قرار گرفته است، دیده می‌شود. (شکل ۹). نقش طاووس به صورت تکی در نمای بیرونی کاخ هشت بهشت (شکل ۱۰) و همچنین در تزیینات قصر صفویه در شهر نایین (خانه‌ی پیرنیا) کار شده است (شکل ۱۱). نقش دو طاووس به صورت قرینه در دو طرف کوزه‌ی آب حیات که درخت زندگی از درون آن روئیده در اماکن مذهبی دوره‌ی قاجار (مسجد سید) و حتی در ایوان مسجد اعظم قم از

بناهای معاصر نیز، قابل ردیابی می‌باشد.

علت حضور این نقش بر پیشانی ایوان ورودی مساجد، مدارس دینی و امامزاده‌ها در عصر صفویه به ویژه در اصفهان شاید از آن رو بوده باشد که طاووس را یک مرغ بهشتی دانستند و همان‌طور که در اشعار عطار هم اشاره شده، به عنوان دربان خوش آمدگویی و راهنمای مردم به مسجد باشد. بنا به نظر عامه، نقش طاووس بر فراز درب ورودی مساجد، در همان حال که شیطان را دفع می‌کند، به استقبال مؤمنان می‌رود.^{۱۲} در دوره‌ی قاجار از نقش طاووس به عنوان یک نقش نمادین نسبت به دوره‌های قبل بیشتر استفاده شده است و این نقش در سجاده‌های این دوره بیش از همه مورد توجه بوده است (شکل ۱۲). صنعتگران فلزکار شکل این پرنده‌ی زیبا را در قالب اشیای فلزی با تنوع زیادی ساخته‌اند. این اشیاء امروزه زینت بخش بسیاری از موزه‌ها هستند (شکل ۱۳). با توجه به گستردگی انواع نقوش تزیینی طاووس در هنر ایران، بررسی همه‌ی جوانب آنها در چارچوب این پژوهش نمی‌گنجد. امید است در آینده شاهد بررسی و پژوهش‌های جامعی درخصوص نقش طاووس در هنر ایران که تا کنون کمتر مورد توجه قرار گرفته، باشیم.

نتیجه

نقوش تزیینی طاووس در فرهنگ و هنر ایرانی - اسلامی جایگاهی



شکل ۱۳) نقش طاووس، دوره‌ی ناصرالدین شاه قاجار، موزه ایران باستان تهران.

فراتر از زیبایی ظاهری دارد. اگرچه زیبا جلوه دادن آثار هنری خود یکی از شاخصه‌های مهم هنر اسلامی است ولی این نقش فقط رنگ و شکل نیست بلکه معنایی هم دارد. با مطالعه و پژوهش در این نقش در طول دوره‌های هنری ایران بی‌تردید درک بسیاری از مفاهیم نمادین را در پی خواهد داشت.

پانویست‌ها:

1. O. Grabar, *The Mediation of Ornament*, Princeton: Princeton University Press, 1992, p. 154.
2. محمد غزالی. کیمیای سعادت، به کوشش حسین خدیوچ، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ چهارم، ۱۳۶۸، جلد دوم، ص ۳۷۴.
3. M. Golfer. Jorgensen *Medieval Islamic Symbolism and the Paintings in the Cefalù Cathedral*, Leiden: E. J. Brill, 1986, p.131.
- 4- امام علی(ع)، نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، قم: انتشارات پارسیان، ۱۳۷۹، ص.۳۱۳.
5. Astiatc Sunbird
6. G Lechler "The Tree of Life in Indo-European and Islamic Cultures", in *Ars Islamica*, vol. IV, University of Michigan 1937, p. 11.
7. تقی پورنامداریان، رمز و داستان‌های رمزی در ادبیات فارسی، ص ۷.
8. میرچیا ایلاده مقدمه‌ای بر فلسفه‌ای از تاریخ، ص ۱۳.
9. محمد باقر مجلسی، بحار النوار، لبنان: دارحیاء، ۱۹۸۳، جلد ۸، صص ۸۱ الی

۱۳۱.

۱۰. بر اساس عقاید باستان درخت زندگی از کوزه ابر روییده می‌شود، نگاه کنید به: آ.ا. پوپ، شاهکارهای هنر ایران، ترجمه پرویز ناتل خانلری، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۰، ص ۹۹.
۱۱. بر اساس عقاید باستان «درخت زندگی» از کوزه ابر روییده می‌شود، نگاه کنید به: آ.ا. پوپ، شاهکارهای هنر ایران، ترجمه پرویز ناتل خانلری، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۸۰، ص ۹۹.
۱۲. صادق هدایت. فرهنگ عامیانه مردم ایران، گردآورنده: جهانگیر هدایت، تهران: نشر چشمه، چاپ چهارم، ۱۳۸۱

منابع

- ایلاده، میرچیا. مقدمه‌ای بر فلسفه‌ی از تاریخ (اسطوره‌ی بازگشت جاودانه)، ترجمه‌ی بهمن سرکاراتی، تبریز: انتشارات نیما؛ چاپ اول ۱۳۶۵.

- ایلاده، میرچیا. رساله در تاریخ ادیان، جلال ستاری، تهران: انتشارات سروش، چاپ اول ۱۳۷۲.

- امام علی(ع). نهج البلاغه، ترجمه‌ی محمد دشتی، قم: انتشارات پارسیان، ۱۳۷۹.

- بهار، مهرداد. جستاری چند در فرهنگ ایران، تهران: انتشارات فکر روز، چاپ اول ۱۳۷۳.

- پوپ، آرتور. ایهام؛ معماری ایران، غلامحسین صدر افشار، ارومیه: نشر انزلی، چاپ اول ۱۳۶۶.

- پوپ، آرتور ایهام. شاهکارهای هنر ایران، پرویز ناتل خانلری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۸۰.

- سپهروردی، شهاب الدین. عقل سرخ، مهران سلگی، ناشر مهران سلگی، ۱۳۷۶.

- شایگان، داریوش. هانری کرین، آفاق تفکر معنوی در اسلام ایرانی، باقر پرهام، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۷۳.

- غزالی، محمد. کیمیای سعادت، به کوشش حسین خدیوچ، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ چهارم، جلد دوم، ۱۳۶۸.

- گیرشمن، رمن. هنر ایران در دوران ماد و هخامنشی، عیسی بهنام، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم ۱۳۷۱.

- لاهیجی، محمد. شرح گلشن راز، مقدمه، تصحیح و ... محمد رضا برزگر خالقی و عفت کرباسی، تهران: انتشارات زوار، ۱۳۷۱.

- لسترنج، گی. جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، محمود عرفان، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم، ۱۳۷۷.

- مجلسی، محمد باقر. بحارالنوار، لبنان: دارحیاء، ۱۹۸۳، جلد ۸.

- منشی قمی، قاضی احمد. گلستان هنر، به تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری، تهران: کتابخانه منوچهری، چاپ سوم، ۱۳۶۰.

- هدایت، صادق. فرهنگ عامیانه مردم ایران، گردآورنده: جهانگیر هدایت، تهران: نشر چشمه، چاپ چهارم، ۱۳۸۱.

- هروی، جواد. تاریخ سامانیان (عصر طلایی ایران بعد از اسلام)، تهران: انتشارات امیر کبیر، چاپ اول ۱۳۸۰.

- واحد دوست، مهوش. نهادینه های اساطیری در شاهنامه فردوسی، تهران: انتشارات سروش، چاپ اول ۱۳۷۹.

Grabar, O. *The Mediation of Ornament*, Princeton: Princeton University Press, 1992.

Jorgensen, M. Golfer. *Medieval Islamic Symbolism and the Paintings in the Cefalù Cathedral*, Leiden: E. J. Brill, 1986.

- Lechler, G. "The Tree of Life in Indo-European and Islamic Cultures", in *Ars Islamica*, vol. IV, University of Michigan 1937.